

# V. KÖRNYEZETTUDOMÁNY TÖRTÉNETI PARADIGMÁK



## A MEGZAVART TERMÉSZET

**BOTH MÁRIA GABRIELLA** PHD, főiskolai tanár,  
Apor Vilmos Katolikus Főiskola  
E-mail: dr.maria.both@gmail.com

**DOI:** <http://doi.org/10.23716/MTT.25.2022.19>

---

### **Absztrakt**

A 'fény századában' a természettudományok korábban nem tapasztalat módon váltak a gazdasági fejlődés támogatójává, hajtóerejévé. A csillagászati, a térképezési és a meteorológiai észlelések, megfigyelések és mérések minden addigit felülmúló mennyiségű és földrajzi kiterjedésű adattal szolgáltak a természeti erőforrásokról. Európa egyedülálló magabiztosággal teremtett új „mentális képet” a természetről a tudomány hitelével. A kor utilitarista szemlélete gyökeresen megváltoztatta a táj és az ember kapcsolatát elsőként angolszász világban. A geográfiai irodalomban a táj fogalma a 19–20. század fordulóján került a kutatóprogramok középpontjába. Az új paradigma előzménye azonban Alexander Humboldtig nyúlik vissza. Ő ismert rá először a tájra, mint a természet egyik entitására. A tanulmány két angol festő, John Constable és Thomas Cole alkotásain keresztül mutatja be az új látásmód megszületését

**Kulcsszavak:** tájképfestészet, felvilágosodás, tájkultúra, természet-tudománytörténet

---

### **A táj felfedezése a geográfiában**

Az ember teremtő és pusztító erejével formálja a földfelszínt, a természet kínálta lehetőségekből munkájával hozza létre a tájat, síkságon és hegyvidéken, nyílt tengerparton és zárt medencékben, száraz puszták legelőin és monszunesővel öntözött meredek hegyoldalak teraszain. A geográfia kezdetektől Homéroszon, Sztrabonon keresztül a kozmográfiák korán át törekedett arra, hogy leírja a különböző tájak egymástól eltérő jelenségeit. Táj

és ember „bensőbb kapcsolatait” a geográfusok csak a 19–20. század fordulóján kezdték feltárni. [MENDÖL 1932] A táj Jean Brunhes francia geográfus kifejezésével „*l’empreinte de l’homme sur la terre*”, az ember lábnyoma a Földön, a természeti és az emberi világ találkozása. [TELEKI 1932] A tájkutatást Vidal de la Blanche 1908-ban a genfi kongresszuson a földrajz legfőbb feladataként fogalmazta meg, hogy a természet közvetlen megfigyelésén keresztül a geográfia eljusson a tájak interpretációjához, a hely, a helyszín alkotóinak értelmezéséhez. [TELEKI 1917] Az általános humánföldrajzot és a francia regionális tájfeldrajzot egységesítő Vidal de la Blanche-hoz hasonló programot tartott kívánatosnak a globális tektonika úttörő alakja, Lóczy Lajos. A magyar Földrajzi Társaság 1907-es eredményeit összegző beszédében a geológus Lóczy a tájat „organikus testhez” hasonlította és a honi terepi munkák célját a tájkalkotók módszerben egységesített, analitikus feltáró kutatásában jelölte ki. [LÓCZY 1908] Hosszú út vezetett a természeti és emberi világ geográfiai szemléletű, táji léptékű kutatásának kezdetéig. Mendöl fent idézett esszéjében rámutatott arra, hogy természet és ember viszonyának tudományos igényű komplex kölcsönhatásának kutatását nehezítette a pozitivista, a haladás mindenhatóságába vetett szemlélet, a panteista természetfölfogás és a földrajzi determinizmus. Túl kellett jutni azon a kolonizációban gyökerező tévhiten is, hogy a természettől gazdag táj népe művelt, a mostoha környezet földhözragadt, primitív kultúrát teremt.

## A tájfestészet és Humboldt

A. Humboldt ismert rá először a tájra, mint a természet egyik entitására. Ebben szerepet játszott a művészetek iránti érzékenysége és nagy utazási tapasztalata. Feltáró útjai során járt óceáni vulkáni szigeten és az Újvilág trópusi alföldjein, magashegységeiben. A *Kosmos* első kötetében külön fejezetet szentelt az európai tájfestészet történetének. Hosszasan beszámolt Európa képtáraiban közép- és dél-amerikai útja előtt szerzett élményeiről, igazolni kívánta a tájképek ihlető hatást. Összekapcsolta a táj vizuális élményét, festői képi ábrázolását a természettudományos adatgyűjtésen alapuló tematikus térképi ábrázolásával. A táj arculata legmeghatározóbb elemének a növénytakarót tartotta, ezért a biogeográfia keretein belül fogalmazta meg a tájak leírásának, azonosításának és elnevezésének módszerét. Az egyes tájkalkotó jelenségeket azért választotta külön, hogy egyrészt azokat a velük hasonlókkal topográfia elterjedésében vagy kiterjedésében összehasonlítsa, másrészt azért, hogy az egyes tájkalkotó faktorokat a többivel kölcsönhatásban is leírja. [BOTH 2012]

A természet a 17. század barokk tájképein (Claude Lorraine, Nicholas Poussin) a mitológiai vagy történelmi jelenetek háttére. A megidézett klasszikus görög és római hősök a fantázia szülte idealizált aranyló tájban, színpadi díszletek között keltek életre. A kortárs németalföldi festők (Jacob van Ruysdeal) nem az itáliai akadémikus hagyományokat követték. Naturalisztikus képeiken valós, jól azonosítható földrajzi tájakat, városokat, megművelt földeket látunk, felettük széles horizontú a szürke égbolt. [CLARK 1952]

## **Az idilli angol táj**

A 19. század elején a tájfestészet helye, szerepe, megítélése, a közízlés észrevétlenül átalakult. A tájfestők új, festői nyelvi eszközökkel fejezték ki a természetből kiszakított ember, az átalakított természet és a kultúra viszonyát. Közülük is úttörőnek számított az angol John Constable (1776–1837), akinek festészete elsők között szakított radikálisan az itáliai akadémikus tájfestészettel és a németalföldi realista festészet nyomdokain indult el. Képeinek témája, helyszíne az angol vidék. A tájak egyedi fiziognómiáját ragadta meg, kifejezve a helyhez, az emberi léptékhez, az otthonossághoz való ragaszkodás vágyát. Képei a befejezetlenséget sugallják, a felhők, a vizek, a növényzet éles határvonal nélküli foltokkal, fény és árnyék dinamikus mintázatiban rajzolódnak ki, „Nem látok semmi befejezettséget a természetben.” [CLARK 1952:79] A képek új természetfölfogást tükröznek, mely kétszáz éve forradalmi volt, de ma is vonzó. Constable olyannak mutatta az angol tájat, amilyennek lakói akkor és ma is látják vagy látni szeretnék, kifejezve az angol táj eszményét.

## **Az 'atlanti migráns'**

A 19. század elején Angliában a gyáripar kibontakozása a városok népességszámának robbanásszerű növekedését vonta maga után, az életkörülmények romlása pedig súlyos politikai feszültséget teremtett. Az összetett társadalomlélektani folyamat a természettől való elidegenedésben is kifejezést nyert, a szakrális hagyományokat őrző vidék elszegényedett, egy értékvilág refúgiuma lett. Kevés helyen volt olyan súlyos a helyzet, mint a gépesítést, tömegtermelést először meghonosító textiliparból élő városokban. A szegénység, a munkanélküliség, a gépprombolás, a gyűjtogatások, az utcai vérengzések mindennaposak voltak. Ekkor és itt született Thomas Cole (1801–1848), akit az amerikai tájfestészet ikonikus alakjaként tartunk számon és „atlanti migránsként” emlegetnek életrajzírói. Cole apjának gyára csődbe ment, a család 1818-ban kivándorolt Amerikába. Hosszú bolyongás után Cole 1825-ben New Yorkban telepedett le. Amatőr festőként kétszer visszatért

Európába, művészetpártoló galériák támogatásával. Végiglátogatta az európai műgyűjteményeket, személyesen kapcsolatba került a kor legjelesebb festőivel (Turner, Constable). Itália földjén egy kihunytt civilizáció maradványait ismerte meg. [JOHNSON 2009]

Cole választott új hazájában a Hudson-folyó vidékén érezte legotthonosabban magát, legtöbb grandiózus és romantizált tájképét ez a környék inspirálta. Új-Anglia fekvése és természetföldrajzi adottságai miatt az USA gazdaságtörténetében kitüntetett szerepet játszott, azt jelentette Amerikának, amit Európa kifejlődésében az antik görögség földje. [TELEKI 1922] Az első európai angolszász kolonisták itt telepedtek le. Az egykori gleccserek mély völgyét tölcserterekölátú folyók foglalták el, biztosítva a kedvezőtlen szárazföldi utak ellenére a kitűnő kereskedelmi útvonalat. A szűk partvonal, a terméketlen talaj és a hűvös klíma hozzájárulhatott, hogy az anyaországgal szemben erősen független érzelmű kolóniák népe kezdettől fogva az őslakókkal együttműködve rendezte be és alakította ki új életformáját. 1825-ben megnyitották az Erie-csatornát, ami összekötötte a Nagy-tavak vidékét az Atlanti-óceánnal. A természeti erőforrásokban páratlanul gazdag nyugati területek meghódítását még hatékonyabbá tette a vasútvonalak kiépítése. A természeti erőforrások bősége és az európai civilizáció technológiai leleménye páratlan szimbiózisban kapcsolódott össze és a világgazdaságban másutt nem tapasztalt léptékű és mértékű gazdasági fejlődést indított útjára. Thomas Cole ezekben az évtizedekben vált e táj festőjévé. A táj és a kolonizáció kapcsolatát örökítette meg az európai tájfestészet régi és új útjain indulva, de saját egyéni festői képi nyelvet teremtve. [BOTH 2012]

## **Az amerikai táj paradoxona**

Az amerikai nemzettudat régi-új ikonikus festménye Thomas Cole 'Oxbow' című festménye (View from Mount Holyoke, Northampton, Massachusetts, after a Thunderstorm, The Oxbow Metropolitan Múzeum, New York, 1836)

A tájképnek jól elkülönülten két része van. Bal oldalon hegyvidéket látunk erdei vadont, gazdagon telített zöld, barna színekkel, az égbolton sötétszürke viharfelhőkkel. Az átlótól jobbra a megszelídített természet foglal helyet, az ember formálta táj (szántók, legelők, erdőirtások, gyáarak) szabályos rendezettség, narancsos kissé fakó fényekben pásztori idill. Előtérben Lorrain és Constable képeiről ismert szimbolikus magányos, kidőlt fa. A folyó (Connecticut) nagy kanyarulata fölött egy távoli domboldalon erdőirtás mintázza héber betűkkel Noé nevét. A vedúták hagyományát követve az alsó képsík a legsötétebb, a festő felénk tekintő alakjával. A diagonal téma-, fény-

és színvilágban ellentétes világokat választ el, egyensúlytalanság érzését kelti, konfliktust fejez ki. Cole kedvelte a méretarányokkal való játékot, a grandiózus távlatra felel a festő, parányi napernyője, mint a személyes jelenlét zászlaja. Ennek iránya merőleges a táj képét kettészelő diagonálra. A kép időléptékei: a pillanat, az emberi történelem, a geológiai idő, a mitikus idő és az örökkévalóság. A keletről végigvonuló viharfelhő az időjárásváltozás óráit mutatja, a művelt földek az emberi történelmet, a levágódó folyókanyarulat a geológiai időt érzékelteti, a vadon a mitikus, a bibliai név az örökkévalóság időtávjába helyezi a képet.

Az amerikai festészet ismert és közkedvelt panorámaképe Holyoke-hegy kilátóhelyéről készült, mely kétszáz éve kínál tágas látképet a kirándulóknak. A természeti és társadalmi környezet közötti feszültségben az amerikai táj paradoxonát fejezte ki.

1829-ben, Cole második európai útjának évében látott napvilágot Basil Hall skót felfedező, haditengerész, utazó, képes beszámolója észak-amerikai útjáról. (*Travels in North America in 1827–1828*). A mű erkölcsi földrengést váltott ki, provokálta a fiatal amerikai állam politikusait, művészeit. Hall az amerikai közvéleményt tudatlansággal, ízléstelenséggel a természet és művészet iránti érzéketlenséggel vádolta. Az amerikai nemzettudat megszületésekor, az Európától való gazdasági, politikai és művészi elszakadás történései hozzájárulhattak ahhoz, hogy Cole megfogalmazza és a festészet nyelvén fejezze ki, miben rejlik az amerikai táj egyedisége. Az *Oxbow* című festményt értelmezők egyik tábora szerint az Újvilág meghódítói akkor fedezték fel a táj szépségét, amikor annak egyedülálló értékeit éppen a megsemmisülés veszélye fenyegette. Cole képen a vihar érkezésének irányából robogó vasutat e sodró és megállíthatatlan folyamat jelzéseként használta. Más értelmezések szerint, nem genetikusan, leszármazási kapcsolat van a diagonal mentén kettéválasztott vidékek között, hanem a társadalmi és természeti világ egymás mellé állítása, a kép nem ellentétet, hanem ellensúlyozást fejez ki. Többben a folyó morotva kanyarulatát egy óriási kérdőjelként értelmezik: merre tart civilizációnk? [MALCOLM 1999]

## **Kitekintés**

A Thomas Cole és a nevével fémjelzett festőiskola (Hudson River School) komoly hatást gyakorolt számos huszadik századi amerikai mozgókép rendezőre. Többben filmen elevenítették meg Thomas Cole festményeinek új-angliai helyszíneit, térléptékkal való játékát filmes nyelven újrafogalmazták. A kontemplatív szemlélet, természet iránt érzett tisztelet és felelősség

átöröklődött a festővászonról a filmre, a környezetszennyezés okozta katasztrófák művészi, a mai filmrendezők témáiba. [SZABÓ 2017]

Természet és civilizáció kölcsönhatása az 1930-as években különös aktualitást nyert az amerikai szukcesszió kutatások területén. Fölszámolva az őslakók tájgazdálkodását a préri területén intenzív mélyszántásos földművelést kezdtek alkalmazni, az eredeti mélygyökérzetű füves növénytakarót felszámolták, ami a talaj megsemmisüléséhez vezetett. A sok éves szárazság súlyos porviharokkal sújtotta a tájat és az itt élőket. (Dust Bowl) A növényökológus F. Clements másodlagos szukcesszióként írta le a folyamatot, az amerikai kormány természetvédelmi politikájára is hatást gyakorolt. Clements szerint a jelenség arra irányítja rá a figyelmet, hogy minél fejlettebb technológiával történik a gazdálkodás, annál jelentősebb léptékű annak természetromboló, pusztító hatása. [WORSTER 1994]

## **Záró gondolatok**

Mendöl Tibor a bevezetőben idézett tanulmányában egy mára a geográfiában már elfeledett összefüggést tárt fel. Egy táj autark, ha lakói igényeiket a táj határain belül ki tudják elégíteni. Táj és ember kölcsönhatásában a legjelentősebb változás akkor következik be, amikor külső vagy belső hatásra megszűnik a táj autarkiója, a természet és az ember harmóniája megbomlik. A 19. század tájképfestői (Constable és Cole) e harmónia máig legnagyobb hatású felbomlásának voltak észlelői és festészetükkel megörökítői. Ikonikus, eszményi tájképeket alkottak. Így a mítosz közösségmegtartó erejét ma galériákban és mozivászonon tudjuk újra és újra átélni.

A geográfiatörténet egyik sajátos paradoxona, hogy a tájkutatás paradigmája akkor született meg, amikor a tájak a Föld felszínét behálózó világgazdasági kapcsolatok hatására azok kezdték elveszíteni önállóságukat, egyedi arculatukat.

## **Disturbed nature**

During the ‘century of light’ science became a supporter and driving force of economic development in a previously unknown way .By means of astronomical, cartographical and meteorological instruments, the observations and measurements provided tremendous amount of data and geographic expanse of natural resources. Europe created a new “mental image” of nature with unique confidence with the credit of science. The utilitarian approach of the age radically changed the relationship between landscape and people, first in the Anglo-Saxon language areas. John Constable broke with the tradition of

academic landscape painting and sought the idyll of rural England. In the New World landscape painting was born following European traditions, exemplified by the works of Thomas Cole the first major American landscape painter. The surprisingly new theme in his paintings was his depiction of the emergence of nature and the landscape culture of Native Americans embracing harmony and tension at the same time. The lecture attempts to illustrate a turning point in the relationship between landscape and people.

**Keywords:** landscape painting, enlightenment, landscape culture, science of history

## Irodalom

BOTH, M. (2012): Felvilágosult világjárók, In.: GURKA D. (szerk.): *Tudósok a megismerés színterein*, Gondolat Kiadó, Budapest.

BOTH, M. (2021): Mozaikok a tájfestészet és a geográfia kapcsolatából. *Kaleidoscope*, Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Kiadványok 2021/2022 kaleidoscopehistory.hu

CLARK, K. (1952): *Landscape into Art*, John Murray, London, 54–80.

JOHNSON R. L. (2009): *Passions for Nature*, The University Georgia Press, Athens, London. 86–90.

LÓCZY, L.: Elnöki jelentés 1907-ről, *Földrajzi Közlemények*, 36. 1908. 121–129.

MALCOLM, A. (1999): *Landscape and Western Art*, Oxford University Press, London, 159–162.

MENDÖL, T. (1932): *Táj és ember*, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 5–8, 19–20.

TELEKI, P. (1917): *A földrajzi gondolat története*, A szerző kiadása, Budapest, 149.

TELEKI, P. (1922): *Amerika gazdasági földrajza*, Centrum Kiadóvállalat Részvénytársaság, Budapest.

TELEKI, P. (1936): *A gazdasági élet földrajzi alapjai*, Centrum Kiadóvállalat, Budapest, 302.

SZABÓ, Z. (2017): *Az amerikai tájfestészet és tájképfilm*, Filmtett – Erdélyi Filmes Portál.

WORSTER, D. (1994): *Nature's Economy*, Cambridge, University Press Cambridge, 215. 221–224.